

І. Д. Бех,
академік АПН України, доктор психологічних наук, професор
(Інститут проблем виховання АПН України, м. Київ);

О. В. Вознюк,
пошукач
(ЗОШ № 3 м. Житомира);

М. В. Левківський,
доктор педагогічних наук, професор
(Житомирський педуніверситет)

СТРУКТУРА ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ У СИСТЕМІ "ЛЮДИНА – ЛЮДИНА": ГЕНЕЗИС І КОРЕКЦІЯ

Здійснена спроба на основі теоретичного аналізу й узагальнень найновіших досліджень людинознавчого спрямування з реалізацією синергетичного підходу структурування сутності взаєморозуміння у системі «людина – людина» та формулювання перспективних напрямків її корекції.

Як відомо, тварина тотожна своєму існуванню і не відокремлює себе із зовнішнього середовища, складаючи з ним, у певному розумінні, єдине гармонійне ціле. Можна сказати, що між тваринним організмом і органічними елементами зовнішнього середовища існує практично повне порозуміння, функціональна гармонія, що реалізується на рівні інстинктивно-автоматичної та мимовільно-першосигнальної поведінки й відтворення.

Подібне ж повне функціональне порозуміння спостерігається між материнським і ембріональним організмами. Високий рівень порозуміння спостерігається також між членом примітивного людського співтовариства і навколишнім природно-суспільним середовищем. Дане порозуміння випливає з того, що навколишнє середовище архаїчна людина наділяє психічними властивостями (панпсихізм), сакралізує його, а сама людина ще цілком не диференціює Я і не-Я, внутрішнє і зовнішнє, природне і соціальне, живе і неживе, актуально-дійсне і потенційно-можливе, існуючи в єдиному містичному просторі «тут і тепер» за принципом «тотальної співпричетності навколишньому світу» (Л. Леві-Брюль). Як показали Р. Бенедікт і А. Маслоу, які запропонували вимірювати характер соціальної спаяності і порозуміння рівнем соціальної синергії, у примітивних соціумах даний рівень дуже високий.

Суспільне буття такої архаїчної людини регулюється принципом цілісної циклічної причинності, що знаходить своє вираження в таких поняттях, як архетип, колективне несвідоме, синхронічні зв'язки К. Юнга і В. Паулі, що реєструють феномен єдності людини і світу, їхнє екзистенційне взаємопроникнення, коли події фізичної і психічної реальності отримують «рівнобіжне значення» і причинно взаємно координуються.

Даний стан співпричетності, або «райського» гармонійного існування людини в остаточному підсумку руйнується. Людина розвиває своє Я як властивість саморефлексії, здатності подивитися на себе збоку. Як пише С. С. Аверінцев, «людина є «індивідом», що створив дистанцію між собою та світом і через це отримав здібність бачити речі, людей і самого себе «збоку». Дійсність при цьому десакралізується і профанується, а друга сигнальна система, котра розвивається як властивість відбивати й освоювати світ *опосередкованим*, знаково-вербальним чином, прокладає між людиною і навколишнім середовищем непереборну безодню нерозуміння, позбавляє її почуття загальної співпричетності світу. Глибинне екзистенційне порозуміння людини і її космопланетарного оточення втрачається. Центр тяжіння людського буття зі сфери інстинктивно-підсвідомої поведінки переміщується у площину усвідомлено-рефлексивної діяльності. Як пише М. І. Стеблін-Каменський, «процес становлення особистості, тобто поступовий розвиток від первісної нерозчленованості «Я» і не-«Я», до усе більш чіткого протиставлення суб'єктивного об'єктивному, духовного фізичному, нематеріального матеріальному – це, звичайно, і є генеральною лінією розвитку людської свідомості» [1].

Спроможність до абстрактно-логічного мислення, ініційована процесом руйнації архаїчного космосу древніх співтовариств, що викликана ускладненням суспільної інфраструктури і нагнітанням атмосфери соціальної поляризації, суб'єкт-об'єктної дихотомії, – дана спроможність зумовлює розвиток суб'єкт-об'єктного мислення за типом «чи-чи» (логічний закон виключного третього) і руйнацію так званих медіальних форм древніх мов, у яких суб'єкт і об'єкт (внутрішнє і зовнішнє) ще не диференціюються, а людина не протиставляє себе світу, наслідуючи природу, де існують лише безособові процеси і немає суб'єкт-об'єктної роздільності [2]. Можна вважати доведеним, що всі древні мови мали в якості однієї з дієслівних форм (які реалізують зв'язок буття і дії в бутті) медіальний стан, що у більшості сучасних мов практично відсутня. Тут ми можемо спостерігати активний («Я буду будинок») і пасивний («Будинок будується мною») стани, а медіальний стан («Будинок буде самий себе») відсутній повною мірою, тому що форми вираження прямо-зворотної активності в нас можуть бути закріплені тільки за живою істотою.

Вербально-логічний тип осягнення буття виявляється критико-аналітичним, рефлексивним (принцип негативного зворотного зв'язку) типом у тому розумінні, що він існує у вигляді суб'єкт-об'єктних опозицій, тобто ґрунтується на законах логіки, таких як закон виключного третього («чи - чи»). Тому будь-яке твердження чогонебудь тут у прихованому вигляді несе в собі заперечення чогось іншого. Принцип заперечення, у свою чергу, виявляє вибірковість поведінки та актуалізацію волі, що діє за правилом негативного зворотного зв'язку, «від протилежного» (П. В. Сімонов). Тобто, воля є не чим іншим, як «демоном протиріччя», чи заперечення, що є ког-

нітивною основою для формування межі між певними моментами дійсності, а це, у свою чергу, дозволяє людині відокремити внутрішнє від зовнішнього, Я від не-Я та сформувати особистісний принцип егоцентризму.

Втрата людиною стану тотальної співпричетності світу, їхнього взаєморозуміння компенсується розвитком егоцентричного початку, що конститує межу між Я та не-Я у вигляді другосигнальної рефлексії, у вигляді системи знаків (мови) і ціннісно-орієнтаційної, когнітивно-прагматичної надбудови – світогляду.

Спроможність людини рефлексувати дає можливість діяти вибірково, вольовим чином, як автономній сутності (особистості), що змінює соціальні ролі (личини) у залежності від соціальної кон'юнктури і постає розщепленою множинною сутністю, яка виявляє три роди дисгармоній (дисінтеграцій, або нерозумінь):

1. Дисгармонії на рівні природно-інстинктивних, підсвідомих, *першосигнальних* форм відображення й освоєння дійсності, що причинно зумовлені вибірково-рольовим, вольовим статусом соціалізованої людини. Дані дисгармонії виявляються як у вигляді розщепленого витоково єдиного синестезичного комплексу сфери відчуттів на домінуючі (репрезентативні) і рецесивні (пригнічені) сенсорні модальності (як їх розуміє нейролінгвістичне програмування), так і у вигляді розщепленої чуттєво-емоційної сфери на почуття й емоційні реакції, такі, як страх, гнів, подив і ін., які функціонально не узгоджуються, є «нав'язливими», і нездатні швидко трансформуватися одна в одну.

2. Дисгармонії на рівні штучно-соціальних, свідомих, *другосигнальних* форм відображення й освоєння світу у вигляді дисгармонійного світогляду (що розділяє людину і навколишню реальність), дисгармонійної свідомості, котра виявляється як у формі дисгармонійного мислення, що оперує класичною однозначною, антиномічною логікою (принцип «чи-чи»), так і у формі феномена взаємного протиріччя соціально-особистісних ролей і їхньої поведінкової обмеженості, вузькості рольового репертуару («конфлікт неприйняття ролі», «конфлікт розчинення у ролі», «конфлікт переростання ролі» [3 : 103]).

3. Дисгармонії цілісної людини, що виявляються в функціональній неузгодженості першосигнальних (мимо-вільних, підсвідомих) й другосигнальних (довільних, свідомих) форм психічної активності та постають у взаємній невідповідності інстинкту і соціальної норми, належного і дійсного, відчуття і рефлексії, почуття і думки, жіночого і чоловічого (тобто пасивного й активного, відповідно до В. А. Геодокяна) початків людини і суспільства в цілому, актуального-дійсного і потенційно-можливого.

Дані три роди дисгармоній в остаточному підсумку породжують явище відчуженості людини від самої себе, світу й інших людей. Подолання даної відчуженості, даного нерозуміння реалізується через подолання трьох розглянутих родів внутрішніх дисгармоній людини, що у перебореній, об'єктивованій, екстеріоризованій формі розкривають структуру взаєморозуміння на рівні системи «людина – людина».

Дана фундаментальна структура взаєморозуміння в гранично простій формі інтерпретується в теоретичній площині *концепції функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини*, де права півкуля, яка є в плані онто- і філогенезу більш древньою, ніж ліва, розглядається як така, що співвідноситься з підсвідомо-мимо-вільною, емоційно-чуттєвою пасивно-автоматичною, жіночною сферою психічної активності та дозволяє відбивати й освоювати світ у формі релігійно-міфологічної, сакральної-містичної, «розуміючої» співпричетності світу. Ліва півкуля співвідноситься зі свідомо-довільною, абстрактно-логічною, вербально-знаковою, особистісно-рольовою, вибірково-вольовою сферою психічної активності людини та дозволяє людині відокремлювати себе із середовища свого існування, що виявляється у формі неспівпричетності і нерозуміння.

Відомо, що учні, які надають перевагу лівопівкульовим формам психічної активності, краще працюють з абстрактно-фактологічним матеріалом в індивідуальному режимі, у той час коли учні, у котрих спостерігається домінування правопівкульових форм психічної активності, полюбують спільні форми роботи, які потребують співробітництва, емоційного співпереживання і досягнення сумісних цілей [4].

Досягнення стану гармонії людини, що виявляється у формі відновлення модусу тотальної співпричетності світу, але на більш вищому (особистісно-орієнтованому) рівні розвитку, може бути інтерпретованим як стан узгодженості півкульових функцій, тим більше, що даний стан є природною метою еволюції людини, тому що витоково (у дитинстві) півкулі функціонально практично не диференціюються і працюють за принципом правої півкулі. Потім спостерігається процес їхньої асиметризації і відокремлення домінуючої лівої півкулі. Потім, у старому віці, виявляється тенденція до нівелювання півкульової асиметрії [5 : 23].

Потрібно сказати, що у стані функціональної гармонії півкуль людина знову досягає модусу тотальної співпричетності світу, але на особистісному рівні, коли особистість починає розширюватися до масштабів усього Всесвіту (дане твердження втілюється в принципі космологічного доповнення, співпричетності, або в антропному принципі, розробленому сучасною наукою). Справа в тому, що особистість як така, за своїм визначенням, є дещо ідентичною тільки самій собі, причинно самодостатньою (самодетермінованою) і автономною, що дозволяє робити вільний вибір, поза яким людина є біологічним роботом. У сучасній науці (синергетиці) відомий тільки один феномен, що має такі властивості, це – ціле, що характеризується нададдитивністю, самодетермінованістю, абсолютністю, монадністю. Тобто, ціле є унікальною сутністю, яка входить до складу іншого, більш «потужного» цілого не інакше, як за принципом «усе у всім» (співпричетності), що знаходить своє теоретичне вираження в парадоксах математичної теорії множин. Таким чином, щира особистість, як ціле, є світом, інтегрована в нього ціліснопричинним чином за принципом співпричетності («усе у всім»), коли людина, по суті, повертається до своїх еволюційних витоків, але на вищому рівні розвитку.

Отже, розвиток людини йде від континуального, правопівкульового психічного модусу до дискретного лівопівкульового модусу, а потім спостерігається процес синтезу континуального і дискретного. У плані еволюції Всесвіту в цілому даний процес також набуває вигляду розвитку від польового, континуального, енергетичного його аспекту до аспекту речовинного, дискретного, інформаційного, а від нього до синтезу речовинного і польового.

Якщо деталізувати процес розвитку людини, то можна сказати, що він окреслює *чотири основні етапи, або рівня*: 1) відчуття (інстинктивно-перцептивний рівень); 2) емоції (емоційно-мотиваційний рівень); 3) поняття – судження – умовивід (когнітивно-рольовий, рефлексивний рівень); 4) світогляд (ціннісно-світоглядний рівень). Дані чотири рівні в їх структурно-динамічному синтезі кристалізують Я, особистість людини як ціле, яка може поставати в плані порозуміння невротичною, конфліктною сутністю, що виявляється в нерозв'язній *чотирьохаспектній* проблемі «бути собою серед інших» [6:18]. Ця проблема відбивається у сфері чотирьох рівнів розвитку людини – (1) інстинктивно-перцептивного («бути» – базальний рівень занепокоєння при неврозі страху – психастенія); (2) емоційно-мотиваційного («бути серед інших» – неврастенія); (3) когнітивно-рольового («бути собою серед інших» – істеричний невроз); (4) ціннісно-світоглядного («бути собою» – невроз нав'язливих станів). Цікаво, що, за П. В. Сімоновим, дані чотири базові типи неврозів співвідносяться з психотипами людини й основних структурами її головного мозку [7]. Так, меланхолік схильний до нерішучості, тривоги, боязкості при загостреній чутливості до незначних сигналів (що відповідає функціональним особливостям гіпокампа, психастенія). Холерик – у полоні прагнення до задоволення домінуючої потреби, мало рахується з одночасно існуючими мотивами (гіпоталамус, істерія). Флегматик характеризується тим, що його активність може бути збудженою сигналами дуже важливих і високоймовірних подій (фронтальний неокортекс, невроз нав'язливих станів). Сангвінік має схильність до позитивних емоцій, високої допитливості, нехтування невдач (міндаліни, неврастенія).

Дані чотири рівні відповідають (згідно з філософським принципом єдності світу) динамічним фазам кристалізації групи (колективу) [див. 6 : 28]: фаза 1 (орієнтація і залежність, коли виявляється прагнення до пошуку взаємних контактів, точок дотику – рівень перцепції); фаза 2 (конфлікти і протест, коли виявляється взаємна поведінкова неузгодженість членів групи в зв'язку з невідповідністю їх мотивацій і емоційних станів); фаза 3 (розвиток зв'язків і співробітництва, коли кристалізується рольовий початок, що дозволяє свідомо виконувати певні групові ролі, які узгоджують активність членів групи); фаза 4 (цілеспрямована діяльність, реалізована в сфері спільних цілей і світоглядної бази).

Загалом, структура взаєморозуміння у системі «людина – людина» (що є одночасно й структурою людини) може бути представлена у вигляді наступної моделі (див. Рис. 1)

Континуально-енергетичний аспект, правопівкульові процеси, 1 сигнальна система	Вектори півкульової інтеграції	Дискретно-інформаційний аспект, лівопівкульові процеси, 2 сигнальна система	
(1) інстинктивно-перцептивний рівень <i>інстинкти відчуття конституція</i>		(3) ролі мислення характер когнітивно-рольовий рівень	Дискретний аспект
(2) емоційно-мотиваційний рівень <i>мотиви емоції темперамент</i>		(4) ціннісно-світоглядний рівень	Континуальний аспект

Рис. 1. Структура взаєморозуміння у системі «людина – людина»

Кожен із показників усіх чотирьох рівнів характеризується трьома складовими (правопівкульовою, лівопівкульовою і інтегральною). Покажемо ці складові. *Інстинкти*: життя (що втілює асимілятивні процеси), смерті (що втілює дисимілятивні процеси), гомеостазу (що втілює процеси організмової рівноваги). *Відчуття*: реалізуються в сфері трьох сенсорних модальностей – кінестетичної, аудіальної, візуальної. *Конституція*: астенична, гіперстенічна, нормастенічна, або, відповідно до Е. Кречмера, шизотимний, циклотимний, віскозний типи. *Мотиви*: внутрішні, зовнішні, нейтральні, тобто парадоксальні. *Емоції*: позитивні, негативні, нейтральні. *Темперамент* (темпераментальні властивості нервової системи): сила, врівноваженість, рухливість. *Ролі* (відповідно до Е. Берна і К. Роджерса): роль дитини, дорослого, батька, або активна, пасивна, двоїста роль. *Мислення*: передлогічне, логічне, інтегральне, або парадоксальне, що поєднує передлогічне і логічні мислення. *Характер* (локус контролю): екстернальний, інтернальний, нейтральний. *Ідеали*: свободи (прагнення до якої реалізується на рівні правих політичних сил), рівності (прагнення до якого реалізується на рівні лівих політичних сил) братерство як синтез свободи й рівності. *Цінності*: кристалізуються навколо надцінних ідей: «Я», тобто внутрішнє, «не-Я»,

тобто зовнішнє, «Ми» як синтез «Я» і «не-Я». *Світгляд*: впливає з типу детермінації, що дає три світоглядні доктрини: атеїзм, деїзм та теїзм (останній у формі моно-, полі- і пантеїзму).

Відношення між чотирма показаними рівнями, що становлять вектори півкульової інтеграції, виявляють наріжні сутнісні виміри людської активності:

1. Відношення між першим і другим рівнями виявляє вимір душевності (несвідомого).
2. Відношення між третім і четвертим рівнями виявляє вимір духовності (свідомого).
3. Відношення між духовністю і душевністю виявляє особистісний вимір, або Я людини.
4. Відношення між першим і четвертим рівнями виявляє вимір синестезії.
5. Відношення між другим і третім рівнями виявляє вимір емпатії.
6. Відношення між параметрами емпатії і синестезії характеризують любов.
7. Відношення між першим і третім рівнями виявляє вимір потреби.
8. Відношення між другим і четвертим рівнями виявляє волю як антипотребу (за П. В. Симоновим).

Виходячи з вищевикладеного, можна виділити основні психолого-педагогічні і психотерапевтичні лікувально-коригуючі і превентивні методи в межах кожного з восьми вимірів, які можна застосовувати з метою розвитку і гармонізації цих вимірів, тобто усунення трьох типів дисгармоній, нами розглянутих.

1. Вимір душевності гармонізується і розвивається за допомогою психотерапевтичних технік регресу в минуле (права півкуля, що співвідноситься з параметром душевності, орієнтується на минулий час), методики відреагування, холотропної терапії Ст. Грофа, самовираження і корекції за допомогою мистецтва, методи катарису, символдрами, гіпнозу (при гіпнозі активна переважно права півкуля).

2. Вимір духовності гармонізується і розвивається за допомогою когнітивно-світоглядних терапій і корегуючих методів (спрямованих на подолання перекручувань у засобах прийому, переробки і структурування інформації в процесі когнітивної репрезентації світу й образу «Я», що зумовлює формування дезадаптивних когнітивних схем), розвитком рефлексії майбутнього (ліва півкуля орієнтується на майбутній час), потенційно-можливого аспекту сприйняття дійсності.

3. Особистісний вимір гармонізується і розвивається через розвиток творчих здібностей, застосування методів інтеграції свідомості і підсвідомості, імаготерапії Дж. Волпера, розвиток метафоричного, парадоксального, багатозначного світосприймання, застосування медитації (як показують енцефалографічні дослідження, у стані медитації півкулі функціонально гармонізовані), прийомів психоаналізу.

4. Вимір синестезії гармонізується і розвивається за допомогою евритмії (особливого виду мистецтва, застосовуваного у системі вальдорфських шкіл: синтез думки і слова, кольору і музики, рухів тіла і душі), технік нейро-лінгвістичного програмування (спрямованих на «розкріпачення» витиснутих сенсорних модальностей людини), одна з яких використовує техніку вербально-ціннісної корекції.

5. Вимір емпатії гармонізується і розвивається за допомогою рольових ігор, психодрами Дж. Морено, що дозволяють сполучити емоційні стани з рольовим репертуаром людини й навчають ставити себе на місце іншого.

6. Вимір любові (як синтез емпатії і синестезії, сприйняття об'єкта любові і себе в єдності всіх психофізіологічних складових двох організмів) гармонізується і розвивається за допомогою гештальттерапії («цілісної» терапії), онтотерапії, психосинтезу, а також використання методик розвитку синестезії і емпатії.

7. Вимір потреб гармонізується і розвивається за допомогою біхевіоральних методів, що базуються на принципах формування обумовленої поведінки, оскільки потреба функціонує за принципом позитивного зворотного зв'язку.

8. Вимір волі гармонізується і розвивається за допомогою парадоксальних поведінкових методів, таких, як метод парадоксальної інтенції В. Франкла, тому що воля (будучи антипотребою, за П. В. Симоновим) функціонує «від протилежного» за принципом негативного зворотного зв'язку.

Природно, що вищезазначені напрями гармонізації взаєморозуміння у системі «людина – людина» є не лише визначальними, а й потребують технологічного забезпечення з тим, щоб оптимізувати сам процес діагностики та корекції міжособистісних взаємин підлітків і юнаків шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стеблин-Каменский М. И. Миф. – М., 1976. – С. 90–98.
2. Павленко А. П. Бытие у своего порога // Человек. – № 5. – 1993. – С. 21–48.
3. Донченко Е. А., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
4. Williams L. Teaching for the two-sided brain. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1983. – 345 p.
5. Психологический словарь. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
6. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов. – М.: Изд. МГУ, 1988. – 200 с.
7. Симонов П. В. Корково-подкорковые взаимодействия в процессе формирования эмоций // Журнал высшей нервной деятельности. Вып. 2. – Т. 41. – 1991. – С. 211–220.

Матеріал надійшов до редакції 18.01.2001 р.

Бех И. Д., Вознюк А. В., Левковский М.В. Структура взаимопонимания в системе «человек – человек»: генезис и коррекция.

На основе теоретического анализа и обобщения исследовательских направлений в области изучения человека, использования синергетического подхода сделана попытка структурализация сущности взаимопонимания в системе «человек – человек» и сформулированы перспективные направления его коррекции.

Beh I.D., Voznyuk O.V., Levkivsky M.V. Structure of mutual understanding in the system «person – person»: genesis and correction.

On the basis of theoretical analysis and generalisation of the human study investigation trends and on the basis of synergetic approach an attempt is made at structuralising the essence of mutual understanding in the system «person – person»; the perspective directions of its correction are represented.